

MOLTS MONJOS, POCS SOLDATS. PUGNA ENTRE PLATONISME I ORTO- DÒXIA A LES ACABALLES DE L'IMPERI BIZANTÍ PER LA IMMORTALITAT DE L'ÀNIMA O LA SEVA SALVACIÓ

MARTA PALACÍN MEJÍAS
Universitat de Barcelona

A diferència de l'islam o del catolicisme, l'ortodòxia bizantina no disculpa fàcilment l'assassinat que comet un soldat com sí que succeeix en la guerra santa musulmana o les croades catòliques. N'és una mostra el cas del patriarca Polieuctes, que es nega a satisfer la família governant dels Focas i qüestiona que el soldat patri que mor amb les mans tacades de sang es pugui considerar màrtir¹. Igualment, i més enllà del camp de batalla, tenim constància d'un cas en què l'ortodòxia va excomunicar un sacerdot capadoci per defensar el seu país amb les armes². Aital discurs motiva la població a vestir hàbits de monjo i no pas cota de malla,

1. Basant-se en la primera epístola de Sant Basili, i segles abans del cisma, Polieuctes ja excomunica durant tres anys tot cristià que vessi sang, també en guerra. G.V. GRUNEBaum, *L'Islam médiéval. Histoire et civilisation*, París: Payot, 1962, p. 18 i n. 2.

2. H. AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, París: PUF, 1975, p. 79.

la qual cosa dificulta la defensa del territori bizantí. És per això que hi trobem molts monjos i pocs soldats vocacionals, i en el finançament d'exèrcits mercenaris s'arruïnarà l'Estat. Parlem dels darrers segles de l'imperi bizantí, un temps que sovint bategen com *de decadència i caiguda*, i hi coincideixen les conseqüències del cisma del 1054 entre les esglésies i les de l'anomenada Quarta Croada, iniciada el 1204 amb la presa i el saqueig de Constantinoble i on el domini llatí s'allargà fins el 1261.

Entre l'expansió del poder papal i de l'ofensiva otomana es troba l'imperi bizantí, els darrers segles del qual es caracteritzen per un replegament que és manifest en tots els àmbits: l'antillatinisme creixent duu a l'enfortiment de l'ortodòxia i, amb ella, el discurs escatològic i del palamisme, oposat als monjos-soldat que creuaven Europa camí de Jerusalem. Tot plegat feia difícil de justificar la idea de *croada* per als bizantins. Observant la tradició patristica, consideren la guerra un assumpte del príncep i no de l'Església, a qui només correspondria el poder espiritual i ser una força servent de la pau; però alhora aquesta declaració conviu amb una altra: Església i emperador vetllen en simfonia per la *politeia*. El patriarca queda subordinat a l'emperador en tant que ciutadà, mentre l'emperador ho està com a creient al patriarca³ i, per tant, haurien de mantenir un discurs harmònic i que vetllés per l'ordre fronteres endins⁴.

3. *Ibid.* p. 78, 130, 132, 139-141.

4. L'expansió de l'imperi bizantí, tot i el relat de les fonts imperials, es va basar sobretot en la diplomàcia i la negociació. Sobre la complexitat de les fonts bizantines i el biaix d'Església i cort en elles, especialment en la figura i la missió de l'emperador, vegeu E. MARCOS, «Terror i violència estatal: mutilacions, execucions i assassinats polítics», a *Por política, terror social*, p. 77-91. Lleida: Pagès, 2013 i P. MAGDALINO, «Basileia: The Idea of Monarchy in Byzantium, 600-1200», a *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge: CPU. 2017, p. 580.

Però la simfonia no és total a l'imperi entre ambdues institucions a la pràctica; i menys encara a les acaballes de l'imperi, quan l'Església s'infla del poder que van perdre els governants. Així, mentre l'Església ortodoxa no promourà el discurs bèl·lic, qui sí que ho farà és el Papa, també contra els ortodoxos. Consumat el cisma entre les esglésies, les empreses normandes antibizantines es van considerar animades pel Papa i la seva voluntat d'afeblir l'església rival; i van ocupar Constantinoble durant més de mig segle. L'anomenada Quarta Croada va modificar l'administració i la vida cultural de l'imperi, i va mostrar els bizantins com, sota el pretext de la guerra santa, el cristianisme occidental avançava sense miraments.

Com la romanitat i la cristiandat se les arroguen els catòlics (Roma reivindica el títol d'únic hereu de l'imperi romà amb Carlemany al capdavant), els bizantins, legitimats per la seva hel·lenofonia, es fan forts en la seva grecitat⁵. Abraçar l'ortodòxia i la seva escatologia es torna mostra de fidelitat a la causa nacional i és l'opció del gruix del poble. L'antillatinisme es torna patriotisme entre els bizantins i passen a entendre les nacions occidentals com un sol bloc llunyà i bàrbar, obedient al Papa i d'acord en la seva hostilitat vers Bizanci. Tot plegat explica com, encara que l'imperi es trobés en situacions difícils, amenaçat, l'opinió popular majoritària era contrària a sotmetre's religiosament a Occident⁶. Sobta com, tot i ser la principal amenaça política l'horda otomana, expressions com «més val veure regnar a Constantinoble el turbant dels turcs que no pas la mitra

5. H. AHRWEILER, *op. cit.*, p. 39-40 i 62-63 i 77. Vegeu també A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: the transformation of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

6. A. DUCCELLIER, *Bizancio y el mundo ortodoxo*. Madrid: Mondadori, 1992, p. 551.

dels llatins»⁷ copsen l'hostilitat cap a allò llatí, mostrant com a pitjor amenaça la de la identitat que la del territori. Tal és el cas del fracàs final del Concili de Ferrara-Florència, aquell en què l'emperador Joan VIII va negociar bàsicament el sotmetiment al Papa a través de la qüestió trinitària del *Filioque* a canvi de tropes contra l'ofensiva turca vers Constantinoble. Amb l'excepció del reducte unionista, prooccidental, el poble bizantí protesta contra l'acord del concili, que no trigarà a incomplir-se i que no evitarà la desfeta del 1453.

Tanmateix, cal tenir en compte que l'antillatinisme no només enforteix l'ortodòxia, sinó també l'altra cara de l'augment de la grecitat: la manera com la resistència intel·lectual bizantina de tall neoplatònic es rearma especialment a la Morea sota una figura com la de Gemist Pletó. Aquest jutge i filòsof farà una proposta que, parlant de la immortalitat de l'ànima i d'una renovació de la gestió, tant social com administrativa de l'Estat, pretén esmenar la deriva bizantina pel que fa a l'autodefensa i l'autogovern en general.

Tot i que són poques les fonts de què disposem sobre la situació del Peloponès en aquells moments per tal d'emmarcar i contextualitzar les mesures proposades per Pletó –i secundades per Bessarió–, se sap que la situació a principis del segle XV era nefasta a causa de «tots els mals que les ciutats han patit pels seus veïns llatins i turcs quan els han atacat o a cavall o per mar»⁸. La Morea roman deprimida

7. DUCAS, XXXVII, 264, reproduïx les paraules del duc Lluç Notaràs a la missa de reconciliació de les esglésies a Santa Sofia de Constantinoble després del Concili de Ferrara-Florència. La traducció és nostra. Vegeu H. EVERT-KAPPESOWA, «La tiare ou le turban», *Byzantinoslavica*, 14, Praga (1953): 245-25.

8. Fragment extret de l'*Oració a Teodor II*, 115.7-13, escrita per l'emperador Manel II. Per aprofundir en el malestar a d'altres territoris bizantins en els segles XIV i XV vegeu S. RONCHEY, «Bisanzio 1340-1453: L'ultimo secolo di un impero» a *Storia e Dossier*, 60, Florència, (1992): 65-97.

des del segle XIII a causa del delme que cobren a les famílies per sufragar les guerres de reconquesta⁹ i al repartiment del territori entre els ocupadors francs i aquells arconts que els són favorables,¹⁰ així com entre l'Església, que destaca en la possessió de terres i construccions¹¹, l'exempció d'impostos i del dret d'administrar justícia en els seus territoris. A més, el control duaner es troba en mans de les potències italianes i les minses reserves de l'Estat donen només per pagar el funcionament de l'administració, per mantenir vint vaixells i per pagar les tropes d'Àsia –mercenàries–.¹² És en aquest context de feudalització que s'ubiquen les propostes de Pletó, les quals aposten per l'eliminació de l'exèrcit naval, repensar els impostos perquè no escanyin els productors i aprovar mesures antimonàstiques¹³.

Pletó proposa una sèrie de reformes socials en els seus *Memoranda*, aquells discursos fúnebres que prepara per honorar un governant mort. Són trobades multitudinàries on la classe governant es reuneix i, per tant, suposen un excel·lent moment per a la difusió i, fins i tot, el debat d'aquestes iniciatives. El primer d'aquests textos, conegut com a *Memorial a Teodor*, data de principis del segle XV i concentra

9. F. LEONTE, «A Brief 'History of the Morea' as Seen through the Eyes of an Emperor-Rheorician: Maneul II Palaiologos's *Funeral Oration for Theodore, Despot of the Morea*». p. 397-418, a *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington: Harvard University Press. 2013. p. 403.

10. A. DUCCELLIER, *op. cit.*, p. 405.

11. D. A. ZAJYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée: vie et institutions* (t. 2, vol. II), Atenes: *L'hellénisme contemporain*, 1953, p. 195; i *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*. Atenes: *L'hellénisme contemporain*, 1948.

12. G. OSTROGORSKY, *Historia del imperio bizantino*. Madrid: Akal, 1984, p. 476-81.

13. PLETÓ, *Tratado sobre Las Leyes. Memorial a Teodoro*, Madrid: Tecnos, 1995, p. 148-150 i 154.

la majoria de propostes que farà Pletó. Aquestes mesures pretenen retornar l'autonomia i l'equilibri al territori i es reconeixen inspirades en la *República* de Plató. Consisteixen en la divisió de la societat en tres classes ben diferenciades per tal d'aconseguir una reforma fiscal i monetària i un exèrcit permanent que no obligui els ciutadans a desatendre la seva tasca productiva per haver d'anar a lluitar. Rere aquests canvis rau la qüestió de la immortalitat de l'ànima. La seva postura pel que fa a l'ànima, i també vers el suïcidi –per a ell un tret només humà i prova de l'enteniment i de la immortalitat de l'ànima¹⁴–, li valen a l'autor l'acusació de paganisme per part de qui serà patriarca de Constantinoble, Gennadi Escolari, que cremarà bona part del manuscrit de la darrera obra pletònica, *Les Lleis*.

Pletó retreu al cristianisme que defensi una immortalitat *pura* de l'ànima. Insisteix: l'ànima només pot ser en un cos –ha d'encarnar-se– i el cos és mortal; per tant, es tracta d'una immortalitat cíclica lligada a un element mortal, la qual cosa comporta també eternitat de l'ànima *a part post* i *metempsomatosi*. Ho explicarà en el seu *Comentari als Oracles caldeus* a partir del *pneuma*, que és el vehicle de l'ànima i la clau per a la seva immortalitat. El *pneuma* té un rerefons polític en Pletó: insufla coratge i ànims als guerrers, torna la gent valenta a la seva missió dins la ciutat, perquè lliga amb l'univers el seu rol a la terra, i gràcies a l'ànima es coneixen les realitats intel·ligibles¹⁵.

L'alternativa platònica de Gemist Pletó promulga la immortalitat de l'ànima contra la idea cristiana de salvació. Mentre la salvació de la qual parla el cristianisme queda més aviat relegada a l'àmbit individual i a la relació perso-

14. PLETÓ, *op. cit.*, III.43.

15. M. TARDIEU, «Un manifeste polythéiste: le 'Commentaire' de Pléthon sur les Oracles chaldaïques», *Métis*, II, 1, (1987): 44.

nal amb la divinitat, la salvació de la qual parla el platonisme defensat per Pletó és la de la polis i s'aconsegueix per mitjà de la política. De manera que s'afavoreix l'autogovern i es fan necessàries les lleis, en comptes d'afavorir-se la docilitat i la tolerància de la injustícia social. Si bé és cert que l'Església condemna els efectes de la injustícia social, també ho és que no en condemna les causes: presenta la desigualtat social com un fenomen natural derivat de l'economia divina. I recomana l'*askesis* en comptes de combatre tot tirà¹⁶. Aquesta actitud s'adiu amb la interpretació escatològica segons la qual l'atac turc era voluntat de Déu per reconduir el seu poble. Aquest discurs el subscriu el corrent palamita, el qual arrelaria dins l'església ortodoxa fins al final de l'imperi gràcies a la tasca del monjo Gregori Palamàs (1296-1359), que va defensar el monacat estructurant teològicament la mística hesicasta del segle VII fins a fer-la doctrina oficial de l'ortodòxia. A grans trets, el palamisme defensava la il·luminació mitjançant la pregària com a via de coneixement i la salvació espiritual mitjançant l'ascetisme propi de la vida monacal¹⁷.

Aquest és el panorama del temps de Pletó, que veu com, tot i la proximitat que manté amb la família Paleòloga i el seu tarannà reformista, els dèspotes no emprenen mesures que millorin la gestió o la defensa del territori com les que ell proposa en els seus *Memoranda*. I així fins als darrers moments abans de la caiguda de Constantinoble, quan la defensa de Constantí XI acusa la falta de suports. No obstant, la proposta pletònica va quedar, en bona mesura, es-

16. N. SINIOSSOGLOU, *Plato and Theodoret: the Christian appropriation of platonic philosophy and the hellenic intellectual resistance*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 227.

17. S. JANERAS, *Introducción a la teología ortodoxa*. Separata de las iglesias orientales. Madrid: Biblioteca de autores cristianos, 2000, p. 158-161.

crita; i va viatjar. Ho va fer en forma de text i també de persones: des de Místrà –al Peloponès– cap a Venècia, Roma i Florència, alguns dels destins dels seus deixebles i de Pletó mateix. I anys després trobem en *El Príncep* de Maquiavel el seu regust en el següent consell: «és necessari comptar amb exèrcits propis; perquè no existeixen soldats ni més fidels, ni més autèntics, ni millors»¹⁸. Aquest consell contempla la manera com Granada presenta el pensament de Maquiavel, i allò que va oblidar l'Estat bizantí: «Estat i religió s'afirmen, però lluny de ser l'Estat una forma d'organització de la humanitat en el seu camí cap a Déu sota l'ègida de la religió revelada, constitueixen quelcom ben diferent: la religió és un vincle social que l'Estat ha d'instrumentalitzar al seu servei»¹⁹.

Irònicament, l'imperi bizantí, tot i no creure-hi, tot i no fer-ne, va morir en guerra santa: enmig de la dels croats que no els van ajudar –i els van ocupar temporalment– i la dels otomans, que van conquerir finalment la seva capital. I, irònicament, la seva ànima, l'ànima de l'imperi, si l'entendem com a essència, no va poder-se salvar. Molts bizantins i els clàssics grecs van ser absorbits per Itàlia, els governants hereus i l'autocràcia van integrar-se en una Rússia emergent²⁰ i l'ortodòxia va desbordar les fronteres des d'abans de la caiguda escampant-se pels països veïns. Però no hi ha Estat o poble hereu, no hi ha continuïtat més enllà de la de l'Església ortodoxa que, en tant que etnarca, és en cert sentit dipositària de la identitat bizantina, però no n'escota el tot polièdric d'un Estat que incloïa la *politeia* romana i la *paideia* grega.

18. MAQUIAVEL, *El príncep*, Barcelona: Edicions 62, 2011, cap. xxvi.

19. M. A. GRANADA, *Cosmología, religión y política en el Renacimiento*. Barcelona: Anthropos, 1988, p. 145.

20. S. RONCHEY, «Bisanzio fino alla Quarta Crociata» a *Storia d'Europa e del Mediterraneo. II. Dal Medioevo all'età della globalizzazione*, Roma: Salerno Editrice, 2006, p. 216.